

У ГЛИБ ВІКІВ

Людмила Ясновська

●

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЧЕРНІГІВЩИНИ

У 40—60-х рр.. ХХ ст.

Чернігово-Сіверська земля відіграла значну роль в історії Київської Русі. Свідчення про Чернігівське князівство зустрічаються на сторінках давньоруських літописів та літературних творів Давньої Русі. Інформацію про історію Чернігово-Сіверщини несуть і археологічні пам'ятки, котрих на території області на сьогоднішній день відомо близько 900.

Перші історичні дослідження, в яких були використані археологічні матеріали, з'являються в останній чверті XVII ст., що було пов'язано із зростанням національної самосвідомості та інтересу до минувшини краю (І. Галятовський, Д. Туптало). Протягом XVIII ст. значно поживилося вивчення історії та географії Чернігівщини (Д. Пашенко, О. Шафонський), але вже на зламі XVIII—XIX ст. було вичерпано інформаційні можливості писемних пам'яток.¹ Кризу у джерельній базі допомогли заповнити саме археологічні матеріали.

Систематичні розкопки давньоруських пам'яток на Чернігівщині започаткував у 70-х рр. XIX ст. Д. Я. Самоквасов. Плідно продовжили їх у 20—30-х рр. XX ст. П. І. Смолічев, М. О. Макаренко, В. М. Моргилевський та ін. Увагу згаданих дослідників привертала курганні та архітектурні старожитності IX—XIII ст. Проте дослідження найбільш масової категорії археологічних пам'яток краю — городищ та селищ — фактично розпочалося лише у післявоєнний час, що дозволяє виділити 40—60-ті рр. XX ст. в окремий етап в історії вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини.

Уже влітку 1944 р. Інститут археології АН УРСР разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР організував виїзд до Чернігова групи спеціалістів під керівництвом проф. Б. О. Рибакова для з'ясування стану архітектурних та археологічних пам'яток після визволення міста. За наслідками відрядження Б. О. Рибаків запропонував перспективний план археологічних досліджень Чернігова, що включав вивчення могильників у самому місті та на його околицях, дослідження житлових кварталів внутрішнього міста, оборонних споруд та реконструкцію валів; вивчення чернігівської архітектури та монастирів.²

Перші післявоєнні дослідження Чернігова значною мірою були пов'язані з вивченням та реставрацією зруйнованих архітектурних пам'я-

ток XI—XIII ст.* Крім того, на цьому етапі були розпочаті широкі археологічні розкопки в усіх найдавніших частинах міста, що дало змогу з'ясувати питання походження, соціальної топографії, господарської діяльності й побуту Чернігова за часів Давньої Русі.

У першу чергу дослідники звернулися до вивчення території дитинця міста. Під час розкопок 1946 р. Б. О. Рибаківим в його північно-східній частині, вздовж тераси р. Стрижня (протягом 71 м), було відмічено переростання шарів VII—VIII ст. у більш пізні, зафіксована землянка з ліпною керамікою VII—VIII ст., глиняними пряслицями, кістяними проколками. Ця будівля була віднесена археологом до ранньослов'янського селища, що дало початок Чернігову.³ Дослідження Благовіщенської церкви у 1947 р. дали можливість зафіксувати поблизу її стін залишки жител — землянок та наземного типу, що передували будівництву церкви. Так, залишки великого житла XII ст., де були знайдені багатобарвні поливні плитки,⁴ на думку Б. О. Рибаків, належали князівському дружинникові. На жаль, розкопки протягом 1946—1947 рр., що мали на меті визначити місцерозташування князівського двору Святослава Всеволодовича, не з'ясували його місцезнаходження, оскільки головним чином археологічні дослідження були зосереджені на розкопках Благовіщенської церкви.

Цю ж ділянку дитинця продовжила вивчати експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В. А. Богусевича у 1949 та 1951 рр. За ці роки було закладено 8 розкопів загальною площею 268 кв. м. На превеликий жаль, на деяких ділянках культурні шари були пошкоджені кладовищем XVII—XVIII ст. Розкопками В. А. Богусевича було уточнено топографію давнього дитинця — розкопано рів XI ст. у 1951 р., який дав уявлення про східну межу дитинця до XII ст.⁵ Заповнення рову свідчило, що він був засипаний у другій половині XII ст., коли Святослав Всеволодович переніс князівський двір у північно-східну частину дитинця. Саме на цій території, що традиційно зветься «другим князівським двором», були досліджені споруди IX—X ст. та комплекси XII—XIII ст. А знахідки численних брусків міді, олова, свинцю, ливарної формочки для відливання орнаментованих перснів, залізні шлаки, криця, шари з домішками трісок та дубової кори, великий ніж для вичинки шкір свідчать про існування у XII—XIII ст. на цій ділянці дитинця ремісничих майстерень — ювелірного, ливарницького та шкіряного виробництва. На можливість вважати цю ділянку дитинця князівським двором вказує і знахідка князівської свинцевої вислої печатки із зображенням на одному боці Михаїла-архангела, а на другому — фігури Федора.⁶

Потрібно зазначити, що майже на всіх розкопках, закладених В. А. Богусевичем на території древнього дитинця біля Спаського собору і далі на схід, до берега р. Стрижень, були виявлені матеріали VII—VIII ст.; це навело дослідника на думку, що ще до виникнення міста тут існувало велике поселення.⁷ Відсутність залишків жител, господарчих будівель та наявність трупоспалення на відстані 100 м на схід від Спаського собору дозволило йому зробити висновок про наявність на цій території дохристиянського могильника,⁸ що підтверджується і назвою місцевості «Могилки», яка зберегалася аж до кінця XVIII ст.⁹

На жаль, розкопки 1947 р. в південній (48 кв. м) та південно-західній (16 кв. м) частинах дитинця, призвели до помилкових висновків щодо походження території Цитаделі, яку В. А. Богусевич вважав бастіоном, збудованим у другій половині XVII — на початку XVIII ст.¹⁰ Думку Д. Я. Самоквасова, що цей пагорб є найдавнішим городищем-дитинцем Чернігова, підтвердили розкопки П. М. Гребеня та В. П. Коваленка у 1989 р.¹¹

* Історія археологічного вивчення архітектурних пам'яток Чернігова заслуговує окремого дослідження, і тому в цій роботі розглядатися не буде.

Крім дитинця, дослідження, розпочалися і в інших частинах міста. Так, у південно-східній частині Третьяка, на північ від Катерининської церкви протягом 1947, 1949 та 1951 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В. А. Богусевича на площі 288 кв. м дослідила комплекс житлових та господарчих споруд IX—XIII ст., які знаходились у безпосередній близькості до стін древнього дитинця. Розкопки показали, що протягом кількох століть ця ділянка була густо забудована. Крім того, в одному з розкопів знайдено цеглу-плінфу із знаками, аналогічними плінфі Борисоглібського собору XII ст., що дозволило В. А. Богусевичу зробити припущення про знаходження в південно-східній частині пагорба залишків кам'яної церкви доби Київської Русі,¹² про що свідчили і досліджені тут у 1878 р. Д. Я. Самоквасовим поховання з речами XII—XIII ст.¹³

У західній частині Третьяка (вул. 25 Жовтня, 8, сучасна вул. Кирпоноса; площа розкопу 20 кв. м) у 1947 р. досліджені залишки житлової споруди, в заповненні котрої зафіксовано вимостку з полив'яних керамічних плиток, фрагменти кольорової смальти та керамічного жорна, побутові речі. На думку В. А. Богусевича, можливо, це був княжий або боярський палац. Невеличка площа розкопу, на жаль, не дала можливості досліднику встановити конструкцію цієї цікавої споруди.¹⁴ На південній околиці вул. Південної (сучасна вул. Примакова) археолог розкопав рештки круглої у плані ітлінфо-випалювальної печі XI ст., де була зафіксована нижня її частина на висоту шести рядів, складених з плінфи.¹⁵

Увагу дослідника привернув пагорб біля Єлецького монастиря. Дослідження 1949 та 1951 рр. навели В. А. Богусевича на думку, що в дофеодальний час тут знаходилось родове городище, про що свідчив знайдений під час розкопок ліпний посуд VII—IX ст., а у X—XI ст., ймовірно, існував феодальний замок. Ним же було висловлено припущення, що до князювання Мстислава Володимировича князівським дитинцем Чернігова було саме Єлецьке городище.¹⁶

Післявоєнна забудова міста дозволила розпочати археологічне вивчення літописного Передгороддя, яке було започатковане експедицією ІА АН СРСР у 1957—1959 рр. Так, під час будівельних робіт 1957—1958 рр. в районі вулиць Щорса та Комсомольської були знайдені два коштовних скарби, до яких належали срібна чаша візантійської роботи, золоті кришка від дароносиці, підвіска та шийний ланцюг.¹⁷ Розкопки, проведені І. І. Єдомахою та С. П. Плетнєвою на місці знахідок, виявили у культурному шарі XII—XIII ст. залишки великої позаміської феодальної садиби-житла, господарчі ями, ґрунтовий могильник. Була зібрана колекція археологічних знахідок, серед яких потрібно відзначити вислу печатку із зображенням святого Миколи та восьмирядкового напису грецькою мовою на звороті.¹⁸ На північно-західній околиці Передгороддя Б. О. Рибаківим було зафіксовано сліди ремісничого виробництва.¹⁹

У цей час продовжується вивчення курганних груп чернігівського некрополя. Так, у 1952 р. експедиція ІА АН УРСР за участю Державного Ермітажу та Чернігівського історичного музею провели розкопки курганної групи в урочищі «Старе кладовище в Берізках» (у 1908 р. Д. Я. Самоквасов розкопав тут 9 насипів). Було досліджено 11 курганів за обрядом трупоспалення (5), трупопокладення (3) та кенотафи, які за поховальним інвентарем та обрядом датуються X ст. На кострищах 3-х курганів були зафіксовані залишки поховальних конструкцій та рештки парних поховань з конем. Цікавим виявилось поховання дружинника в зрубі, де за східною його стінкою лежали скелети двох коней та слуги-раба. Був зібраний значний і різноманітний дружинний інвентар, представлений рештками сагайдака, бойовою сокирою, кістяними обкладинками лука, наконечниками стріл, ромбовидними бляшка-

ми місцевого виробництва; окрім того, — жіночі прикраси. На думку Д. І. Бліфельда, наявність багатих дружинних поховань у цьому районі Чернігова дає підстави вважати, що ця курганна група була залишена населенням великої боярської вотчини на околиці древнього Чернігова, укріплений двір якої знаходився десь поблизу, на крутих схилах р. Стрижень.²⁰

Увагу дослідників привертає і поодинокий насип (висота близько 4 м) з курганної групи «Олегово Поле», досліджений Чернігівським загonom Придніпровської експедиції Інституту археології АН СРСР у 1962 р. під час будівельних робіт на подвір'ї садиби по вул. Попудренка, 10. С. С. Ширинський датував курган X ст. і відніс його до меморативних поховань — кенотафів — цієї групи.²¹

У Болдинській групі чернігівського некрополя у 1965 р. закінчені дослідження кургану, розкопки котрого були розпочаті Д. Я. Самоквасовим під час проведення XIV Археологічного з'їзду у 1908 р. З'ясувалося, що курган було пограбовано ще в давнину, а за залишками остеологічного матеріалу встановлено, що в підкурганній ямі був похований дружинник з конем та жінкою.²²

На цьому етапі плідною була діяльність і співробітників Чернігівського історичного музею — О. О. Попка, І. І. Єдомачи, М. А. Попудренко, В. І. Мурашка, які вели спостереження за будівельними роботами на території Передгороддя древнього Чернігова (будівництво драмтеатру, с/школи № 3, міськради). Це дозволило їм зібрати численні археологічні колекції, які поповнили фонди історичного музею. Крім того, співробітники брали участь у роботах археологічних експедицій Б. О. Рибаківа, В. А. Богусевича, Д. І. Бліфельда, накопичуючи певний досвід проведення археологічних робіт у місті.

За їх участю у 1967 р. розпочинає свою діяльність міська спелеоархеологічна секція Товариства охорони пам'яток історії та культури, члени якої вже у 1969 р. брали участь у розкопках на території Єлецького монастиря та стародавнього дитинця. На території монастиря було знайдено залишки невеликої напівземлянки XI—XIII ст., зібрано колекцію речей. На дитинці, з північно-східного боку Борисоглібського собору, були зафіксовані залишки невідомої в Чернігові архітектурної пам'ятки XI ст. та гробниці, складеної з такої ж плінфи, як і П'ятницька церква.²³ Крім того, секцією було започатковано археологічне вивчення підземної культової пам'ятки — Антонієвих печер.²⁴

Археологічні дослідження не обмежуються лише вивченням Чернігова; в цей період були започатковані суцільні археологічні розвідки на території області. Внаслідок цього, крім старожитностей кам'яного віку, епохи бронзи, ранньозалізного часу, фіксуються та починають вивчатися давньоруські пам'ятки.

Так, наприкінці 40-х років розпочинається обстеження межиріччя Десни та Дніпра. У 1947 р. О. О. Попко у складі Чернігівського загону археологічної експедиції ІА АН УРСР, провів картографування любецьких городищ та курганних груп стародавнього Любеча.²⁵ Враховуючи, що попередні дослідження у цьому регіоні охоплювали лише вивчення курганних старожитностей, археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова у 1948 р. мала на меті встановити ступінь збереженості культурного шару на дитинці Любеча і, насамперед, виявити ту частину древнього міста, яка хронологічно відповідала б курганним могильникам IX—X ст.

Розвідкові розкопки виявили, що дитинець та посади Любеча дуже пошкоджені забудовою XVII—XVIII ст. Найкраще культурний шар зберегся в центральній частині Замкової гори, де в розкопі площею 100 кв. м була зафіксована майстерня косторіза (відпилені роги лося

й оленя, 2 колодки до ножів, кістяна проколка, кістяні трубки, кістяний молоток з рога лося та декілька неатрибутованих, на той час, В. К. Гончаровим речей), яка датується XI—XII ст. На цій же ділянці були виявлені 5 зернових ям грушовидної форми із залишками обгорілого зерна та матеріали IX—X ст.²⁶

Потрібно відмітити і роботи 1954 р., які провели в Любечі співробітники Чернігівського історичного музею І. І. Єдомаха та М. А. Попудренко. Їх розвідковий шурф на дитинці дозволив зібрати незначну колекцію кераміки X—XI ст., а в урочищі Високе поле ними було досліджено поховання за обрядом трупоспалення на місці.²⁷

Вивчення пам'яток Любеча протягом 1957—1960 рр. продовжила Південноруська експедиція ІА АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибаківа. Розкопки дозволили детально вивчити комплекс укріплень окольного міста та повністю розкопати городище Замкова гора (3000 кв. м). На городищі були зафіксовані матеріали милоградської культури (пряслице, кістяне навершя руків'я з різним зображенням грифона, кераміка), зарубинецької (лощена кераміка) та роменської (кераміка та напівземлянкове житло) культур.²⁸

Багаторічними розкопками були відкриті рештки городень, клітей, башти-донжону, князівського палацу, дерев'яної церкви, залишки середньовічного кладовища, а також жител: двоповерхових, одноповерхових, напівземлянкових з глинобитними печами та ремісничі майстерні. Знайдені ювелірні скарби (1957, 1958, 1960 рр.) та сліди пожежі на значній території дитинця дали підставу Б. О. Рибаківу зробити висновок, що замок був пограбований під час походу смоленського князя Ростислава Мстиславича 1147 р.²⁹

На посадах Любеча були зафіксовані рештки напівземлянок та наземних жител, а на західному валу окольного міста розкопками відкрито рештки дерев'яної сторожової вежі XI—початку XII ст.³⁰ Протягом 1958, 1960 та 1962 рр. С. С. Ширинським проводились дослідження в одній із курганных груп Любецького некрополя (ур. Високе поле), де було розкопано 13 насипів, у т. ч. 11 — за обрядом трупоспалення, 1 — трупопокладення та один пошкоджений курган, який можна вважати кенотафом.³¹

Розкопки значної території літописного Любеча дозволили Б. О. Рибаківу визначити співвідношення ремісничого посаду та князівського двору (дитинця). Вперше в історії давньоруської археології була зроблена спроба реконструювати зовнішній вигляд феодального замку XI—XII ст. На превеликий жаль, результати робіт експедиції, практично, не були опубліковані. Лише окремі категорії знахідок розглядалися фахівцями.

Так, Г. О. Вознесенська розглянула одну з найчисельніших груп продукції любецьких ковалів — сталеві ножі; Т. І. Алексєєва, проаналізувавши краніологічну серію з середньовічного кладовища на Замковій горі, прийшла до висновку, що мешканці міст, розташованих безпосередньо на Дніпрі, характеризуються ширшим обличчям, ніж у містах на схід від Дніпра; Т. В. Ніколаєва звернулася до дрібної пластики з каменю, висловивши думку, що Любеч був одним із центрів по виробництву кам'яних іконок; Ю. Л. Шапова піддала детальному аналізу склоробну майстерню 30-х рр. XII ст., де виготовляли скляні браслети, та її продукцію; Т. І. Макарова — полив'яний посуд місцевого виробництва та ювелірні вироби з любецьких скарбів.³² Саме роботи Т. І. Макарової вперше поставили під сумнів час знищення Любецького замку, пов'язавши цю подію з монголо-татарською навалою.³³

Потрібно відмітити, що в окрузі Любеча Чернігівським загоном Придніпровської експедиції ІА АН СРСР за польові сезони 1962, 1964

— 1966 рр. на сільських могильниках біля сс. Галкова, Мохнатина, Пересажа, Голубівки та Довжика було досліджено 65 курганів IX—XI ст., головним, чином за обрядом трупоспалення на місці.³⁴

Плідною була діяльність Деснянської археологічної експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Д. І. Бліфельда у 1949 р., яка проводила дослідження археологічних пам'яток шляхом розвідок та розкопок на північ від Чернігова, у басейні р. Білоус та нижньої течії р. Стрижень, внаслідок, яких виявлено пам'ятки різних часів, головним чином епохи Київської Русі.

Так, на правому березі р. Білоус, на схилах та балках річок, що в нього впадають, було зафіксовано відкриті поселення, які розташовувалися переважно групами. Перша група таких пам'яток була виявлена на околицях с. Старого Білоуса — 4 поселення та курганний могильник, що складався з трьох насипів. Друга група — виявлена біля с. Нового Білоуса -- 2 поселення та могильник, на якому проведені розкопки трьох курганів, що за поховальним обрядом та інвентарем датуються X ст. Крім того, були зафіксовані два поселення біля с. Юр'івки та поселення і курганний могильник на околиці с. Рудки. Ще один курганний могильник — біля с. Кошівки, який став об'єктом невеличких розкопок (1 курган).³⁵

Особливо потрібно відмітити розкопки на городищі біля с. Рогощі, де на площі 312 кв. м було досліджено два житла — напівземлянки, які датуються IX—X та XII—XIII ст., а також господарські комплекси XII—XIII ст. Дослідження 5-ти курганних насипів в двох групах могильника біля с. Табаївки, на правому березі р. Білоус, що навпроти городища, дали можливість Д. І. Бліфельду висловити думку, що Табаївський могильник, безперечно, був залишений мешканцями городища, є залишками літописного Оргоща, заснованого у IX—X ст.³⁶ Крім того, було обстежено городище та селище в урочищі Ялівщина, що на північній околиці Чернігова. На ньому було закладено 5 шурфів, де виявлено фрагменти кераміки IX—XIII ст. За топографічними умовами та залишками штучних укріплень — вал та рів, на думку Д. І. Бліфельда, городище виконувало функцію фортеці, блокуючи водний шлях до Чернігова по р. Стрижень.³⁷

Привертають увагу дослідників і археологічні старожитності нижньої течії Десни. Зокрема, науковці звертаються до вивчення давньоруських пам'яток біля с. Шестовиці, які складаються з двох городищ, селищ та курганного могильника. Так, у 1946 р. на городищі в урочищі Коровель були проведені невеличкі розвідкові та стаціонарні дослідження спільною експедицією ІА АН УРСР та Ленінградського відділення ІІ МК АН СРСР під керівництвом Я. В. Станкевич. На площі 46 кв. м було зафіксовано залишки двох напівземлянок з глинобитними печами. Знайдено різноманітні знаряддя праці, предмети побуту, зброю, ліпну та гончарну кераміку. Розвідковий шурф було закладено на посаді городища, де за спостереженнями Я. В. Станкевич, культурний шар сягав товщини 1,8—2,0 м і вміщував численні речові знахідки, в тому числі срібні та бронзові прикраси XXI ст. Синхронні матеріали були зібрані в траншеї часів Великої Вітчизняної війни на селищі, що розташоване на мису за 1,5—2 км від городища.³⁸

У 1947 р. урочище Коровель обстежили загонами Дніпровської Лівобережної археологічної експедиції ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею (І. І. Ляпушкін, О. О. Попко).³⁹ Розкопки комплексу пам'яток на мису Коровель були продовжені експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д. І. Бліфельда у 1948 р. Так, на посаді городища були досліджені два напівземлянкові житла, які перекрили одне одне.⁴⁰

Ще одне городище, яке розташоване в центрі с. Шестовиця (урочище Городище), зайнято садибами і, як показали розвідкові шурфи, закладені у 1947 р. В. А. Богусевичем, культурний шар його значно пошкоджено забудовою XVII—XVIII ст. Встановлено, що культурні залишки трапляються на всій площі городища та на захід від нього.⁴¹

На цьому ж етапі поновилися розкопки курганних груп Шестовицького могильника, розпочатих у 1925—1927 рр. П. І. Смолічевим. Експедицією Я. В. Станкевич у 1946 р. досліджено 7 курганів з різноманітним поховальним обрядом. Урнове поховання за обрядом трупоспалення було зафіксовано І. І. Ляпушкіним під час розвідок Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 р.⁴² Але все ж таки найбільша заслуга у вивченні курганних старожитностей Шестовиці належить Д. І. Бліфельду, який за польові сезони 1948, 1956—1958 рр. в семи курганних групах розкопав 98 насипів, що дозволило простежити майнову і соціальну диференціацію як рядового населення, так і багатих дружинників, розробити класифікацію дружинних поховань. Аналіз поховальних обрядів та речового матеріалу дав можливість Д. І. Бліфельду заперечити думку про «норманські колонії» на Русі, зробити висновок, що давньоруська дружина рекрутувалася переважно з місцевого слов'янського населення.⁴³ Загалом, завдяки розкопкам Д. І. Бліфельда Шестовицький могильник став всевітньовідомою середньовічною пам'яткою і значною мірою являє собою унікальні поховальні старожитності Давньої Русі.

На правому березі р. Десни, в її нижній течії, експедицією під керівництвом О. О. Попка протягом 1946—1947 рр. були обстежені городища, поселення та могильники IX—XIII ст. біля сс. Шестовиці, Жавинки, Слабина, Смолина, Козерогів, Гнилуші, Максима, Соколівки та укріплення літописного Морівійська.⁴⁴ Дніпровською Лівобережною експедицією у 1947 р. були обстежені давньоруські пам'ятки Остра (с. Старгородка) та Виповзівське городище.⁴⁵ Археологічні розвідки 1948 р. у нижній течії Десни дозволили Ф. Б. Копилову висловити нову гіпотезу щодо місцезрештування літописної Лутави, з якою він пов'язав пам'ятки в урочищі Селище між сс. Карпилівкою та Короп'єм Козелецького району.⁴⁶ Потрібно згадати і роботи Прип'ятсько-Дніпровського загону Київської археологічної експедиції 1960 р., котрий обстежив давньоруські пам'ятки на околицях с. Старого Глибова,⁴⁷ які на сьогоднішній день затоплені водами Київського водосховища.

У цей період поновлюється археологічне вивчення чернігівського Задесення. Так, протягом 1946—1947 рр. О. О. Попком були виявлені і обстежені нові давньоруські пам'ятки на лівому березі р. Десни, від Чернігова і майже до Остра, біля сіл Підгорне, Количівка, Іванівка, Ладинка та Вовчок.⁴⁸ Ним же та І. І. Ляпушкіним у 1947 р. проведено обстеження давньоруських городища та поселень біля с. Анисова.⁴⁹ Сеймський археологічний загін ІА АН УРСР під керівництвом С. С. Березанської у 1954 р. зафіксував на північному кордоні Задесення багатшарове поселення біля с. Долинського, де під час стаціонарних розкопок О. М. Мельниковською у 1968 р. досліджена яма XII—XIII ст.⁵⁰ Експедиції Е. О. Симановича, уточнюючи північний кордон черняхівської культури, та С. С. Березанської, досліджуючи територію, що підлягала меліорації, в басейнах річок Борзенки, Смолянки, Остра виявили поселення часу Київської Русі — Миколаївка, Борзна-3, Березанка, Смолянка, Коростень, Козари, Мрин, Киселівка та ін.⁵¹ Обстежуючи правий берег Десни, від Чернігова до с. Великого Устя Сосницького району, В. І. Непріна у 1969 р., крім пам'яток епохи бронзи, зафіксувала біля сс. Ковчина та Салтикової Дівиці давньоруські, припустивши, що біля останнього розташовується могильник.⁵²

Восени 1961 р. під час земляних робіт на території підсобного господарства технікуму механізації, південніше залізничної станції Ніжин,

було знайдено поховання. Наукова експедиція Чернігівського історичного музею на чолі з І. І. Єдомахою, оглянувши місце знахідки, хоч і не зафіксувала слідів курганного насипу, все ж таки зробила висновок — що це поховання давньоруського воїна з конем (XII ст.), про що яскраво свідчили 28 речей (частина кольчуги, клинок шаблі, вудила, деталі кінської вуздечки, кістяні накладки, кресало, наконечники стріл та ін.).⁵³

Продовжувалися роботи по вивченню археологічних пам'яток на території Сосницького степка, який у X—XII ст. входив до складу Сновської тисячі. Так, під час розвідок О. О. Попком у 1948 р. між населеними пунктами Мена, Феськівка, Ліски, Осьмаки були зафіксовані рештки оборонних споруд, подібних до Змієвих валів у Середньому Подніпров'ї.⁵⁴ Дніпровською Лівобережною експедицією протягом 1947—1948 рр. в цьому регіоні були обстежені давньоруські пам'ятки біля с. Гориці в урочищах Провалля та Дворище, городища біля сс. Брусилова, Феськівки, Миколаївки. У 1961 р. експедиція продовжила свої роботи, зосередивши свою увагу і на пам'ятках правого берега р. Снов, де шляхом шурфовки обстежені давньоруські городища та селища в Седневі, у селах Старі та Нові Боровичі, Горську Щорського району та в Семенівському районі городище та селище на околиці с. Горodka.⁵⁵

Плідними виявилися і розвідкові роботи археологічної експедиції ЧІМ під керівництвом І. І. Єдомахи по Менському району у 1959 р. Були обстежені та зафіксовані давньоруські городища, селища, могилики біля сіл Волосківці, Дягова, Синявка, Жовтневе, Киселівка, Величківка; локалізовані літописні Блистовит (біля с. Блистова) та Хоробор (біля с. Макошино). Саме І. І. Єдомахою зроблена спроба започаткувати вивчення археологічних пам'яток м. Мени. Експедиція обстежила залишки оборонних споруд, а в розрізі глиняного кар'єра зафіксувала три напівземлянки XI—XII ст. та зернову яму на території городища «Замок». На посаді були проведені невеличкі розвідкові розкопки силами членів учнівського краєзнавчого товариства Менської школи за участю вчителя В. Ф. Покотила. Наявність укріпленого дитинця та посаду дозволила І. І. Єдомасі припустити, що цей комплекс пам'яток має всі ознаки давньоруського міста, час виникнення якого можна віднести до XI ст.⁵⁶ Крім того, на околицях Мени в урочищах Острич та Борсучка обстежені селища XI—XIII ст.⁵⁷

Під час виявлення ранньослов'янських пам'яток на території області у 1966 р. археологічна експедиція П. М. Третьякова по берегах річок Мени та Убеді обстежила і давньоруські — навколо Сосниці та сіл Городище, Феськівка.⁵⁸ У 1967 р. Чернігівський загін Радимичкої експедиції ІА АН СРСР обстежив курганний некрополь літописного Сновська (сучасний Седнів) і виявив, що з 312 насипів, відомих в середині XIX ст., збереглося не більше 25. С. С. Ширинським були розкопані 4 кургани, які датуються II половиною X ст., і за поховальним обрядом були віднесені до полянських поховань Чернігівщини.⁵⁹

Саме в 50-х рр. XX ст. поновлюється археологічне вивчення давньоруських старожитностей Новгород-Сіверського Полісся. Так, архітектурні пам'ятки літописного Новгорода-Сіверського привернули увагу М. В. Холостенка, який протягом 1954—1956 рр. проводив дослідження Спаського собору на території Спасо-Преображенського монастиря. Закладений перед Спасо-Преображенським собором XVIII ст. розкоп дозволив відкрити рештки західної стіни монументальної споруди із західним притвором та рештки південного притвору. За наслідками розкопок та вивченням гравюри-заставки Амфологіону, виданого Новгород-Сіверською друкарнею у 1678 р., дослідник прийшов до висновку, що храм був триапсидним, чотиристовпним, з трьома притворами. Проаналізував-

ши будівельну техніку, знаки на цеглі-плінфі, М. В. Холостенко продавав споруду II половиною XII ст.⁶⁰

Археологічне вивчення самого міста започаткувала експедиція Чернігівського історичного музею під керівництвом І. І. Єдомахи, якою протягом 1959, 1960 та 1962 рр. було досліджено 508 кв. м культурного шару на всіх ділянках давнього Новгород-Сіверського. Матеріали розвідкового розкопу (60 кв. м) та шурфів на дитинці дозволили І. І. Єдомасі зробити висновок, що у IX—X ст. культурний шар утворився завдяки існуванню городища роменської культури, яке було попередником міста. А наприкінці XI ст. давньоруське городище перетворюється у дитинець Новгород-Сіверського.⁶¹ Дослідження території посадів дозволили зафіксувати в північно-східній (в р-ні вул. Герцена) та в північно-західній (в р-ні вул. Селянської) частині залишки давніх валів та траншеєю розрізати рів. Головний обсяг робіт 1960 р. припав на південно-західну ділянку посаду (р-н водонапірної вежі), де були розкопані житлові та господарчі споруди; у 1962 р. — на район т. зв. Заруччя, що на північний-захід від Замка, де на території шкільного двору була частково досліджена садиба заможного городянина XII ст.⁶²

Крім того, І. І. Єдомаха у 1959 р. провів обстеження давньоруських пам'яток біля сіл Комань, Горки, Дігтярівка та Кудлаївка.⁶³

Подальші дослідження на терені Новгород-Сіверського Полісся проводили археологічні експедиції ІА АН СРСР та ЛВ ІА АН СРСР протягом 1965—1968 рр. Розвідкові розкопки відбулися на Шабалинівському городищі (Мельниковська О. М., 1965, 1967 рр.) та на поселеннях біля сіл Форостовичі (Симанович Е. О., 1967 р.) та Чулатово (Горюнов Є. О., 1968 р.), де були зафіксовані матеріали IX—XIII ст.⁶⁴ Обстеження давньоруських поселень та городищ біля сіл Горбово, Горки, Дробишева (урочище Городище), Камінь, Мамекино, Смяч, Пушкарі, Комань, Радичів та Разльоти провели експедиції М. В. Воеводського (1946 р.), О. М. Мельниковської (1966 р.), П. М. Третьякова (1967 р.).⁶⁵ З метою перевірки стану курганних старожитностей регіону Радимичька експедиція провела обстеження насипів, які були відомі з середини XIX ст. Розвідки засвідчили, що кургани біля сіл Ларінівка, Риково (Кірово), Радичев, Разльоти та Криски не збереглися. Біля с. Ушивки зафіксовані сліди розкопаних І. С. Абрамовим у 1909 р. трьох курганів. Також було з'ясовано, що більшість курганів біля с. Форостовичів знищено оранкою, лише по дорозі на Семенівку зафіксовано 10 насипів в доброму стані.⁶⁶

Потрібно відмітити, що саме в цей період утворюються нові історико-краєзнавчі музеї, зокрема в Мені у 1954 р. та с. Мезині у 1965 р.⁶⁷ Аматори-археологи В. Ф. Покотило, В. Є. Куриленко, І. Ф. Іванченко разом з археологами Києва, Москви, Ленінграда, Чернігова починають вивчати археологічні старожитності давньоруського часу на території Новгород-Сіверського Полісся, та Сосницького степка.

Внаслідок плідної роботи археологічних експедицій на території області протягом 40—60-х рр. XX ст. були проведені розкопки літописних міст Чернігово-Сіверського князівства — Чернігова, Любеча, Новгород-Сіверського, Оргоща; обстежені та локалізовані Моравійськ, Лутава, Хоробор, Сновськ, Остер. Суцільними розвідками в басейнах річок Борзенки, Смолянки, Остра, Стрижня, Білоуса, Снові, Мени та Убеді були зафіксовані, а на деяких проведені незначні розкопки та шурфовка, старожитності давньоруського часу. Здобутий дослідниками величезний археологічний матеріал було запроваджено у науковий обіг у численних статтях та монографіях. На цьому ж етапі відбувається зародження місцевої археологічної школи, яка підготувала ґрунт для плідної діяльності майбутніх дослідників.

Джерела та література:

1. Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII—XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 174.
2. Бліфельд Д. І. Сучасний стан археологічних і архітектурних пам'яток Чернігова // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 197—198; Рыбаков Б. О. Підсумки і перспективи археологічного дослідження Переяслава і Чернігова / V наукова конференція ІА АН УРСР (1—5 червня 1946 р.) // Археологія. 1948. — Т. 2. — С. 204.
3. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.-Л., 1949. — № 11. — С. 64—65.
4. Рыбаков Б. А. Вказ. праця. — С. 66.
5. Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологічні пам'ятки (далі АП). — 1955. — Т. 5. — С. 6.
6. Богусевич В. А. Вказ. праця. — С. 5—6.
7. Богусевич В. А. Вказ. праця. — С. 7.
8. Богусевич В. А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. // Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі НА ІА НАНУ). — 1947/20. — С. 19.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 242.
10. Богусевич В. А. Древній Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР.— 1952. — № 1. — С. 63.
11. Гребінь П. М., Коваленко В. П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 13.
12. Богусевич В. А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. // НА ІА НАНУ. — 1947/20. — С. 13—15; Його ж. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // АП. — 1955. — Т. 5. — С. 7—8.
13. Самоквасов Д. Я. Новые археологические исследования и находки в городе Чернигове и его окрестностях // Черниговские губернские ведомости. — 1878. — № 35.
14. Богусевич В. А. Раскопки по ул. 25 Октября // НА ІА НАНУ. — 1947/20. — С. 16—17, 20.
15. Богусевич В. А. Раскопки на Черниговском Подоле и в Елецком монастыре // НА ІА НАНУ. — 1951/10. — С. 3—6.
16. Богусевич В. А. Древній Чернігів ... — С. 59.
17. Даркевич В. П., Едомаха И. И. Памятник западноевропейской торевтики XII в. // Советская археология. — 1964. — № 3. — С. 247—255; Попудренко М. А. Стародавні знахідки з Чернігова // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 82—86; Мурашко В. І. Нові експонати у фондах Чернігівського історичного музею // 3 досвіду роботи музеїв. — К., 1959. — С. 63—64.
18. Едомаха И. И. Дневник Черниговской археологической экспедиции 1958 года // Государственный архив Черниговской области (далі ДАЧО). — Ф. 2124. — Оп. 1. — Спр. 223.
19. Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в Любече // НА ІА НАНУ. — 1958/25; Його ж. Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г. // НА ІА НАНУ. — 1959/20.
20. Бліфельд Д. І. Давньоруський могильник в Чернігові // Археологія. — 1965. — Т. 18. — С. 105—138.
21. Ширинский С. С. Отчет о раскопках в 1962 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции ИА АН СССР // НА ІА НАНУ. — 1962/56. — С. 12—13.
22. Ширинский С. С. Отчет о раскопках Черниговского отряда Приднепровской экспедиции в 1965 г. // НА ІА НАНУ. — 1965/31. — С. 1—3.
23. Єдомаха І. І., Карнабіда А. А. Вивчення стародавнього Чернігова // Український історичний журнал. — 1970. — № 1. — С. 157—158.
24. Кузнецов Г. О. У підземних лабіринтах // Комсомольський гарт. — 1969. — 7 серпня. — С. 3.
25. Попко А. А. Археологические памятники по Днепру в р-не Любеча // НА ІА НАНУ. — 1947/20.
26. Гончаров В. К. Раскопки древнего Любеча // АП. — 1952. — Т. III. — С. 134—138.
27. Едомаха И. И., Попудренко М. А. Археологические материалы, собранные во время разведки в г. Любече 1954 г. // Фонды Черниговского исторического музея. — Инв. арх. 219. — Кол. оп. 25.
28. Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // Краткие сообщения Института археологии. — 1964. — Вып. 99. — С. 21.; Його ж. Раскопки в Любече в 1957 г. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1960. — Вып. 79. — С. 29.
29. Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор ... — С. 21—23; Його ж. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. // НА ІА НАНУ. — 1957/17. — С. 3, 8, 10; Його ж. Отчет о работе Южно-Русской ... — С. 1—51; Його ж. Отчет о работе Черниговской ... — С. 14—16; Його ж. Отчет Черниговской экспедиции ИА АН СССР за

- 1960 г. (раскопки в Любече) // НА ИА НАНУ. — 1960/37. — С. 71.
30. Рыбаков Б. А. Раскопки ... — С. 31—33.
31. Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южно-Русской ... — С. 52—53; Його ж. Отчет Черниговской ... — С. 86—93; Ширинский С. С. Отчет о раскопках, произведенных в 1962 году Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР // НА ИА НАНУ. — 1962/56. — С. 1—6.
32. Вознесенская Г. А. Стальные ножи древнего Любеча // Краткие сообщения Института археологии. — 1965. — Вып. 104. — С. 145—149; Алексеева Т. И. Антропологичний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. — К., 1969. — Вип. 4. — С. 74; Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. // Свод археологических источников (далі САИ). — 1983. — Вып. ЕІ-60. — С. 24; Шапова Ю. Л. Мастерская стеклодела в древнем Любече // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 230—238; Макарова Т. И. Венец с перегородчатой эмалью из Любеча // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 160—162.
33. Макарова Т. И. Вказ. праця. — С. 160.
34. Ширинский С. С. Раскопки языческих курганов Черниговщины // Археологические открытия 1966 года., — М., 1967. — С. 241; Його ж. Курганы X ст. у дер. Пересаж // Краткие сообщения Института археологии (далі КСИА). — 1969. — Вып. 120. — С. 100—106.
35. Бліфельд Д. І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // АП — 1955. — Т. 5. — С. 12—15.
36. Там само. — С. 15—20.
37. Там само. — С. 14.
38. Станкевич Я. В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // АП. — 1949. — Т. 1. — С. 50—57; Її ж. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 год // НА ИА НАНУ. — 1946/20.
39. Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947—1948 рр. // АП. — 1952. — Т. 3. — С. 298; Попко А. А. Археологические памятники в районе Чернигова (Звіт Чернігівської експедиції) // НА ИА НАНУ. — 1947/20.
40. Бліфельд Д. І. Дослідження у Шестовиці // АП. — 1952. — Т. 3. — С. 123—131.
41. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977. — С. 7.
42. Станкевич Я. В. Шестовицька ... — С. 50—53; Ляпушкін І. І. Вказ. праця. — С. 298.
43. Бліфельд Д. І. Давньоруські ... — С. 236.
44. Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 129, 134—135, 137.
45. Копилов Ф. Б. Археологічні розвідки по нижній течії Десни // АП. — 1952. — Т. 3. — С. 96.
46. Ляпушкін І. І. Вказ. праця. — С. 297.
47. Артеменко И. И. Отчет Припятско-Днепровского отряда Киевской экспедиции о разведке в зоне затопления Киевской ГЭС в 1960 г. // НА ИА НАНУ. — 1960/1-а. — С. 3.
48. Попко О. О. Вказ. праця. — С. 138—140.
49. Попко О. О. Вказ. праця. — С. 138; Ляпушкін І. І. Вказ. праця. — С. 297.
50. Березанская С. С. Отчет о работе Сеймского отряда в 1954 году // НА ИА НАНУ. — 1954/8. — С. 15; Мельниковська О. М. Могильник юхнівської культури та ранньосередньовічне поселення на Чернігівщині // Археологія. — 1977. — Вип. 24. — С. 67.
51. Сыманович Э. А. Отчет о разведках Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 г. // НА ИА НАНУ. — 1960/26. — С. 2; Березанская С. С. Разведка в северных районах Украины // Археологические исследования на Украине в 1967 г. — К., 1968. — Вип. 2. — С. 35.
52. Неприна В. И. Отчет о разведке по р. Десне и Сейму в 1969 г. // НА ИА НАНУ. — 1969/35. — С. 11.
53. Архів фондів Чернігівського історичного музею. — Акт. № 78 от 6 февраля 1968 г.
54. Попко А. А. Древний вал на р. Десне в Черниговской обл. / Археологические памятники по Десне в р-не Чернигова // НА ИА НАНУ. — 1947/20. — С. 2.
55. Ляпушкін І. І. Вказ. праця. — С. 297; Його ж. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции ИА АН СССР 1961 г. // НА ИА НАНУ. — 1961/7. — С. 4—5, 17, 20, 22.
56. Едомаха И. И. Отчет об археологической разведке в г. Мене и Менском р-не в 1959 г. // НА ИА НАНУ. — 1959/20. — С. 7—12; Його ж. Дневник Новгород-Северской и Менской разведывательной экспедиции ЧИМ (22 апреля — 15 октября 1959 г.). // Державний архів Чернігівської області. — // (Далі ДАЧО). — Ф. Р-2124. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 44—48, 52—54.

57. Едомаха И. И. Дневник ... — Арк. 49—51.
58. Третьяков П. Н. Отчет об археологических обследованиях на территории Черниговской обл. в 1966 г. // НА ІА НАНУ. — 1966/13. — С. 1—10.
59. Ширинский С. С. Курганы полян у с. Седнев // Археологические открытия 1967 года. — М., 1968. — С. 239—240.
60. Холостенко Н. В. Исследования памятника XII века в г. Новгороде-Северском // Сборник сообщений «Киевпроект». — К., 1958. — № 1. — С. 34—43.
61. Едомаха И. И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. // НА ІА НАНУ. — 1960/63. — С. 15—16; Його ж. Отчет об археологической разведке в Новгород-Северском районе 1959 г. // НА ІА НАНУ. — 1959/20. — 20 с.
62. Едомаха И. И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. С. 18—38; Його ж. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. // НА ІА НАНУ. — 1962/65. — 24 с.; Його ж. Краткий отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. // ДАЧО. — Ф. Р.2124. Оп. 1. — Спр. 204. — Арк. 1—3.
63. Едомаха И. И. Дневник ... — Арк. 53—56.
64. Мельниковская О. Н. Шаболиновское городище // КСИА. — Вып. 142. — 1975. — С. 98—103; Сыманович Э. А. Отчет о пробных раскопках в с. Форостовичи Новгород-Северского р-на Черниговской обл. в 1967 г. // НА ІА НАНУ. — 1967/43а. — 7 с.; Горюнов Е. А. Поселение у села Чулатово // КСИА. — 1971. — Вып. — 125. — С. 41—45.
65. Воеводский М. В. Отчет о полевых исследованиях 1946 г. Деснянская экспедиция // НА ІА НАНУ. — 1946/72. — С. 46—47; Третьяков П. М. Отчет об археологических исследованиях 1967 г. в Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. — 1967/31. — С. 18—19, 23—24.
66. Соловьева Г. Ф. Отчет о раскопках на территории УРСР Радимичской экспедиции Института археологии АН СССР в 1967 г. // НА ІА НАНУ. — 1967/7. — 8 с.
67. Мезенський музей // Чернігівщина: енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 443; Менський музей // Там само. — С. 445.

